

# ПОЛІТ ВОРОНА

ДОЛЯ  
ОТАМАНА



ГАННА  
ТКАЧЕНКО

ПОЛІТ ВОРОНА  
ДОЛЯ ОТАМАНА

ГАННА  
ТКАЧЕНКО

Змалку Грицько вирізнявся серед однолітків своєю силою та нестримним бажанням верховодити. Увесь Царборисів дивувався, що то за чоловік росте. Мав сталеву волю, гострий розум та непримирність до несправедливості. Старі діди, бачачи щоденні Грицькові витівки, інколи казали: «Росте майбутній отаман. Справжній характерник». А коли настав час боронити рідні терени від червоних, Грицько із шаблею пішов на ворога. Він, «Чорний ворон» Теплинського лісу, той, кого не брали кулі, став страшним сном для ворогів. Невловимий, безсмертний — казали, мати заговорила його від смерті. Але погибель не завжди приходить від кулі....

[www.bookclub.ua](http://www.bookclub.ua)

ISBN 978-617-12-5634-7



9 786171 256347







ГАННА ТКАЧЕНКО

ПОЛІТ ВОРОНА  
ДОЛЯ ОТАМАНА

РОМАН

ХАРКІВ  КЛУБ  
2019  СІМЕЙНОГО  
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 821.161.2  
Т48

Жодну з частин цього видання  
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі  
без письмового дозволу видавництва

Дизайн обкладинки *Mibl Art*

ISBN 978-617-12-5401-5

- © Ткаченко Г. П., 2018
- © DepositPhotos.com / alkir\_dep, ligora, nature78, petrafler, luanauteutzi, I\_g0rZh, Alexander-Novikov, labrador, обкладинка, 2018
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2019
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2019

Тобі, мій краю дорогий,  
Складаю я свою присягу —  
Тебе любить. Тобі служити,  
За Тебе вмерти біля стягу.

І прапор наш жовто-блакитний  
Клянусь довіку боронити.  
І за народ забутий, рідний,  
Останню кров свою пролить.

*Полкова присяга  
2-го Запорізького полку  
Петра Болбочана*



# РОЗДІЛ 1

## 1

— Бач, Насте, твоє дитя так поспішало на світ Божий, що ти й крикнути не встигла, — про те, що маля з її рук ледь не вислизнуло, тітка Палажка змовчала. — Якби ще по воду пішла, то й біля колодязя загубила б, — стверджувала повитуха, зав'язуючи немовляті пуповину. — А ти кажеш: рано, — сама уважно придивлялась до дитини. — Бач який! Тільки-но вискочив, і вже випинається! Швидкий буде хлопчик, дуже швидкий! — мотала головою й доводила свою справу до кінця. — Оце так подарунок Мусію ми приготували! — підняла немовля на долонях, щоб показати породіллі. — Ти ба, уже й на руках його не втримаю. Здається, скочить і побіжить по хаті, — у самої від радості аж очі блищали. — Без ліку дітей прийняла, а такого не бачила, — вона то кліпала віями, то знову всміхалася. — Раз у нас таке народилося, тоді, може, й про Сірка правда? — згадала колись почуте. — Старий Андрон розповідав, що той, тільки-но народившись, схопив пиріжок і з'їв його? Мабуть, таки було декілька зубів у його роті, просто так люди не стали б вигадувати. А що, часом одна мати таких різних народить, що й сама дивується. У тебе теж ті хлопці не такі були, спокійніші, а це якесь бісеня ти виносила, — сама й не переставала милуватися ним. — Радій, Мусію, третій син, та ще який! — голосно вигукнула, неначе він стояв за дверима



чи у дворі за вікном. А сповивши новонародженого, поклала біля матері.

— Давай йому цицю, бо крику вже повна хата. А ти кажеш: недоношене! — і цього разу вона не хмурила брови, страх як не любила спокійних та вайлуватих. — Шукай її швидше, а то й вуха позакладало, — підганяла Настю. — Коли довго кричатиме, з хрестинами не відкладай, після обіду неси його до церкви. Якщо несила буде, мені перекажеш, я й сама все зроблю. Зараз же сусідчиній дочці накажу вдома сидіти. Такої хрещеної матері ні в кого не буде — не дівка, а писанка красна. Як одягне вишиту сорочку, плахту, узє червоні чобітки, а на шию — червоне намисто, то хоч картину з неї малюй.

Поки вона збуджено про це говорила, Настя про своє думала.

— І де того Мусія нечистий носить?

Здивувалася й сама, коли таке з її вуст злетіло. Поглядала й раніше на маленьке віконце, тепер і зовсім не відривала від нього очей, неначе чоловік ось-ось мав підїхати до їхнього двору.

— Обіцяв перед Покровою повернутися, а вже й Казанська минула, — аж зітхнула бідолашна. — І що думати: усе частіше зривається сніг, заморозки все дужчі, а його й досі нема. Хоч би не замерз у дорозі, — навіть покусані губи тремтіти починали.

— Бач, кажеш одне, а думаєш про інше, — не складно було Палажці про все здогадатися. — Сердита, поки не відчинить чоловік двері, а потім куди все й дінеться — защебечеш, мов пташка навесні: мій любий, мій дорогенький, — сама аж очі примружила, уявляючи їхню зустріч. — І нічого, що він тобі по плече, зате який жилавий — щойно сніг зійшов, так і подався в Таврію на заробітки. Важка робота — тягати мішки на плечах, але заради тебе та дітей за тридев'ять земель іде по копійку. Навіть чумакува-

ти, кажуть, легше, одне тільки — спробуй зароблене додому довести, бо що не балка, то й бандити. Правда, їх і під боком вистачає — у Государевій неподалік Святих гір. Ще такого не було, щоб рік минув, а там нікого не обібрали. І що за місцина, скажи, така?! Тут тобі Богу моляться, а поряд грабують. І це ж відколи! Ще мій дід переказував, як у сиву давнину там харцизи промишляли. З козаків вони, на Донбасі жили, але жодній владі не підкорялися — ні московській, ні запорозькій. То, може, нинішні від них і пішли? — таке сказала, що й самій дивно стало. — Напали й на послів, коли ті на Москву їхали. Навіть государеву казну пограбувати примудрилися, яку й тепер тут шукають, та так в одному місці берег Сіверського Дінця перекопують, що й трава там рости не встигає. А що, охочих дармовим поласуватися й зараз багато. Дивно тільки: п'ять століть минуло, а ніхто й досі ту казну не знайшов.

Хоча й любила вона поговорити, але за свою справу не забувала, тож, довівши все до кінця, зітхнула з полегшенням і тричі перехрестилася на святий куток.

— Дякуй Богові й ти, Насте, — наставляла породіллю, — та частіше цицькою рота малому закривай, — знову ніби приклеїла на своє обличчя усмішку. — Треба ж якось Мусія дочекатися, — зиркнула довкола, переконавшись, як багато роботи в цій хаті. — Здається мені, що він уже близько. Може, завтра по обіді й побачиш його під своїм двором.

Їй завжди хотілося завершити свою справу чимось заспокійливим, тому й цю госпóду не могла залишити, поки не запанує тут радість, від якої навіть у нетопленій хаті затишно стає. Не сестра вона їй, не племінниця і навіть не далека родичка, а просто рідна душа.

— Ні, не завтра, а сьогодні, — породілля аж схопитися хотіла. — Сьогодні після обіду, — так упевнено сказала, неначе він сам сповістив їй про своє повернення.

Високо піднявши брови, повитуха їх так і не опустила, а збираючись додому, проказала наступне:

— А от цікаво, хто ж із нас вгадав — сьогодні чи завтра?! Гм... побачимо. А втім, яка різниця, аби здоровим повернувся та не з порожніми руками, — додала по хвили. — За зиму відігріється вдома, господарство доведе до ладу, а по весні знову почимчикує, — багато вона знала про життя заробітчан та їхніх родин, яких тут було чимало.

— Отак і живемо — з ранньої весни й до пізньої осені я сама, а він щойно з'явиться вдома, так ще одну дитину вступрає, — сказавши таке, Настя витерла сльози.

— Тож добре, жінка для того й живе на світі, щоб дітей народжувати. А ви ще молоді, вам Бог ще не одне дасть.

Сама гадала: чи то вона від любові так, чи від якоїсь образи, однак вирішила додати:

— Зате коли виростуть, у вас буде багато помічників, які й на старості не дадуть пропасти.

Вона не вперше говорила такі слова, вважаючи, що людям про те треба нагадувати, бо у них на роздуми завжди не вистачає часу. Сама зітхала та по-доброму заздрила тим, у кого батьки й діти за великим столом не поміщаються. Коли підростали свої дві донечки, вона й синочків мріяла мати, а їх усе не було. Невдовзі й народжувати не стало від кого — чоловік від пропасниці помер, а іншого вона не шукала. Тоді й навчила її рідна тітка приймати дітей на світ Божий. Вимолила і для себе аж чотирнадцять онуків. Тепер і в неї довгий стіл у дворі під вишнею, де так гамірно буває у святкові дні.

— От тільки цікаво, — знову її думки повернулися в цю хату, — як же він до тебе прибився? Висока була дівка, статна, усі гадали, що за якогось козака вийде, а вона за малого, з виду непоказного. Багатьох ти тоді здивувала! — спинивши свій погляд на Настиному обличчі, чекала відповіді.

— Боялися мене хлопці, а він не злякався, — ще покриті спрагою вуста породіллі нарешті розтяглися в усмішку. — Подарунки носив — намисто, шовку турецького на плаття. Було йому де дістати, батько чумакував. А як заговорить, та так ніжно... — навіть тепер її очі зблиснули тією молодістю, яка ще не забулася.

— А ти кажеш: встругає, — Палажка головою мотнула. — Будуть ще діти, обов'язково будуть, — навіть облизала свої пошерхлі від вітру губи, неначе по них хтось мазнув медом. — То що, уже пускати твоїх жевжиків у хату, чи ще нехай погуляють? — нагадувала про синочків, які в сінях уже давно клямкою стукали. — Заходьте, розбишаки, тільки тихо поведьтеся, тут такий братик народився, що всім дасть прикурити! — повідомляла їм новину. — Краще на піч залізьте, там він вас не дістане, — радила трохи розгубленим хлопчикам, які косилися на сповиту ляльку, що лежала поряд із матір'ю.

Таке вигадавши, сама ледь не засміялася, та все ж знову стала серйозною, адже хотілося, щоб у цій хаті нарешті настав спокій. А хлопчаки, хоча й пирхали, на піч усе-таки полізли. Шаруділи просом, яке там сушилося, та перешіптувались, але голосу, про всяк випадок, не подавали.

— Будьте здорові та чекайте на свого батька! — на тому й зачинила повитуха їхні двері. — А що, і дасть прикурити, — знову повторила, чуючи його крик і в сінях. — Дістанеться й Мусію, коли додому прийде. Літом у коморі б сховався чи на горищі, а тепер скрізь холодно.

Чомусь сумнівалася, що буде в них спокій, навіть коли він виросте. Якби хтось у неї спитав, звідки таке взялося, вона б не відповіла, бо й на думці такого не було. А поганій думки завжди боялася, тож і цю назад сховала б, але точно знала, що й одному не вдалося навіть неповоротку схопити. Слово стримати можна, а думка сама собі господиня, де хоче, там і літає. Тому одразу про Бога та святих згадала: «Допоможи

їм, Миколаю угоднику, виростити цю дитину. Самим важко буде, дуже важко». І таке не знає, звідки взялося.

Хоча й не впевнена була, що все вийде саме так, однак того вечора отець Сергій Любарський та псаломщик Василь Бутовський у дерев'яній Миколаївській церкві Цареборисова охрестили дитину. У метричній посвідці записали, що в родині мешканця Цареборисова Мусія Никифоровича Савона та його законної дружини Анастасії Гаврилівни народився син Григорій. Вона там теж була і дитину на руках тримала, адже нарекли її хрещеною бабусею. Із церкви слідом за ними шкутильгав і дід Карпо, який вважався тут старим запорожцем. Ніхто не знав, де він утратив ногу, бо вже давно замість неї була дерев'яна культя, але спираючись на палицю, намагався не відставати. Дехто при зустрічі кланявся йому, дехто відвертався, переказуючи іншим, що той дід — старий відьмак, в якого сам домовик у хаті замітає. Звідки таке взялося, ніхто б не збагнув, як і те, що цей дід заподіяв комусь лихо. Усе ж дециця правди в тому була, адже складно було витримати погляд Карпа більше двох хвилин. Тільки це не про Настю — давно звикнувши до нього, вона лише сміялася з інших, ба більше: привітно зустрічала свекрового товариша, розуміючи, як непросто йому доживати віку в сумній порожній хаті.

Шкодував Карпо за Никифором, який так рано їх покинув, бо лише з ним він був відвертим і міг довго сидіти під цим двором на сухій осиковій колоді. Шкодував і заздрих, вважаючи, що архангел Михаїл забрав друга до свого воїнства, а він, як не просився, мусить далі тягати свою культю. Тепер сам, бува, посидить тут трохи та побубонить собі під носа, бо дослухатися до його розмов ніхто не збирається.

— Ти, Насте, ось що... — кахикав у кулак. — Слідкуй за хлопчиком, — наказував, коли вони з Мусієм до хати повернули. — Непросте дитя народилося! — цієї хвилини

в його очах неначе одна за одною спалахували блискавки. — Непросте... — повторив ще раз. — Тому й не довіряй його нікому, — то зиркав на них, то опускав голову, якимось незручно йому було. — А ти, Мусію, щоб через півроку ще тут був, — здивував і того своїм наказом. — Коли проріжеться перший зуб, понесеш сина до церкви і замовиш молебень Іоанну-воїну, а повернувшись додому, посадиш його на коня і відпустиш. Якщо схопиться й утримається в сідлі — це одне! А коли злякається й почне плакати — це зовсім інше, — спочатку радість на його обличчі була, а відтак розчаровано махнув рукою.

— А якщо з коня впаде? — спинилася Настя й міцніше притисла до себе дитину.

— То погано, тоді буде убитий на полі бою, — не задумуючись, сказав, що чув.

Хоч і з дерев'яною ногою був дід Карпо, усе-таки намагався стояти рівно, навіть довгі сиві вуса не смикав, як робив завжди, коли нервував.

— Ростиме звичайною дитиною, як і ті двоє, — не сприйнявши це серйозно, вона твердо проказала своє.

— Ті звичайними й народилися, а цей ні, — не збирався Карпо відступати. Звів густі кошлаті брови докупи й стукнув культею об мерзлувату землю. — Я знаю, що кажу, тому зробиш саме так, — грізно поглянув на цю вже немолоду пару.

Нічого не сказавши у відповідь, Настя понесла дитину до хати, а за нею мовчки пішов і Мусій.

— Ось так, — замотав головою старий запорожець. Аби заспокоїтись, трохи перепочив на холодній колоді та й потягнув культю додому.

Відтоді все частіше можна було бачити його біля цього двору, заходив інколи й до хати, але на хвилину, аби поїсти гарячого супу та хоч одним оком поглянути на малого Гришуню. Сам багато про що думав, але Насті більше

нічого не наказував і нічого в неї не питав. Тільки по весні, почувши, що в дитини прорізався зуб, знову нагадав про службу в церкві Іоанну-воїну.

Цього разу Настя не сперечалась. Кому, як не їй, відомо, що й справді це дитя не таке, як інші — занадто швидке і занадто дуже для своїх шести місяців. Стоячи на службі, вона то пишалася, бо на нього всі звертали увагу, то дивувалася, бо навіть її сильні руки не могли його утримати, таке воно було вертке. Боячись розсердити отця Сергія, часто відходила назад, а згодом знову з'являлася попереду всіх. Уже тоді, знаючи блискавичну реакцію малого бешкетника, міцно тримала його рученята, щоб не вихопив хреста в священника чи не вибив чашу, коли той ставав просто перед ними. Коли геть терпіння бракло, на декілька хвилин передавала дитину Мусієві, бо відчуваючи батькову слабину, він одразу починав знімати косинки з прихожанок та переспівувати хор, чим смішив усіх присутніх.

Декілька разів навіть додому збиралася, уже й у двір виходила і до хвіртки прямувала, та пригадавши Карпові слова, щоразу повертала назад. Тож коли знову пробралася наперед, отець Сергій забрав його в олтар, обніс навколо великого престолу, на якому під час Літургії здійснюється таїнство — хліб і вино перетворюються в тіло і кров Господні, а потім причастив першим. Після служби додому поверталися задоволені, немовби вони з Мусієм зробили дуже важливу справу. Але, наблизившись до свого двору, спинилися посеред дороги — під їхнім плетеним тином стояв дід Карпо з гнідим конем, боки якого аж виблискували на сонці.

— Не віддам! — раптом схопилася Настя, неначе зараз мала проваджати сина в далеку дорогу, де на полі бою вирішувалася його доля — жити чи померти.

Бачачи, що Мусій не зробить усе як годиться, Карпо сам підійшов і простяг до дитини свої зашкарублі руки. За

мить посадив малого Гриця на коня так вправно, ніби не раз тренувався. Коли кінь застриг вухами і ступив крок уперед, мати аж скрикнула, але манюсінський вершник умить схопився за кінську гриву і сидів так, неначе теж тренувався давненько.

— Ось так, Насте! — у діда Карпа аж очі вологими стали. — Не просто воїн у тебе виросте, а... — старий так розхвилювався, що й не доказав. Намагався схопити малого під руки, щоб зняти з коня, але дитя так учепилося в гриву, що довелося Мусію розгинати його цупкенькі пальці. Після того дід високо підняв хлопчика, а той, вириваючись із усієї сили, кричав і тягнув рученята до Гнідого.

— Ось так, Насте! — знову повторив Карпо, тільки тепер зі щасливою усмішкою на вустах, якої в нього ніхто ніколи не бачив. — Не простий воїн, а О-ТА-МАН! — показав так голосно, неначе повідомляв великій громаді.

— О, Господи! — Настя ще дужче притиснула до себе таке рідне дитятко.

— А ти, Мусію, завтра зранку зробиш для Грицика ліжечко з високими бортиками, щоб він звідти не вискочив, ще й маленьке віконце з одного боку виріжеш, щоб ранішнє сонце світило просто на його личко.

Після таких наказів дід, зітхнувши з полегшенням, пошкутильгав додому, а Мусій та Настя ще якусь мить стояли, ошелешені почутим. Прийшовши до тям, розсміялися й пішли до хати. Та все-таки наступний день Мусій розпочав з того, що поліз на горище шукати суху дошку.

## 2

Бігає дитя по двору без спочинку, а між ногами дерев'яна паличка, на яку настромлене щось продовгувате, погано витесане, а проте схоже на кінську голову. Маля покрикує на того коня та час від часу хльоскає його невеличкою



лозиною. А личко так сяє, що й очі від нього відвести не можна. Поглядає на нього дід Карпо, який аж помолодшав останнім часом, та все бубонить собі під носа:

— Три роки виповнилося слава Богу! Три роки.

Сьогодні все його тішить: і гарний настрій, і сонце, яке пригріло так, неначе на Спаса, а не після Покрови. Одне тільки — старість на сон хилить. Так і сидів — то на дитя бликав, то старості опирався, поки незчувся, коли й задрімав. Схопився, як мале вдарило і його лозиною.

— Та не сплю я, не сплю! — мало не божився, усміхуючись у сиві вуса. — А ти через кладочку перескакуй обачніше, — зауважував. — Та не дріботи ніжками. Кроки ширшими мають бути, тоді на справжнього вершника скидатимешся.

Сам уже давно намітив, як поступово робитиме з нього козака. Хотілося тільки, щоб Настя про те не здогадалася. «Цікаво, і що вона про мене зараз думає? — аж на вікна поглянув. — Чим нікати з кутка в куток у порожній хаті, нехай краще дитину глядить. А я тим часом щось та й зроблю», — неначе прочитав її думки й знов усміхнувся.

— Коли станеш дорослим, зможеш непомітно підкраситися до ворожого стану, не розполохавши ні птицю, ні звіра, — користувався тою хвилиною, на яку дитя біля нього спинилося. — Будеш знати, як сховатися в очереті серед хмар кусючої мошкари і годинами там лежати, — хоч і не розуміло мале, але слухало. — А для того треба натертися настоянками певних рослин або навіть намазатися дьогтем чи мокрою глиною, — дід і на собі показував, і руками розмахував, так йому хотілося донести до малого Гриця те, що сам знав. — Мошкара обминатиме такого десятою дорогою, а вороги, шукаючи тебе, опухнуть від її укусів, — навіть сміявся старий козак Карпо, пригадавши свою науку. — Будеш уміти гоїти рани, тамувати голод і спрагу, спиняти кровотечу, захищатися від ворожої

зброї, — надумав часто про те повторювати, аби хоч щось те дитя пригадало, якщо він наступного ранку вже не зможе сюди прийти. — І вийде з тебе неперевершений воїн, — та так йому солодко на душі ставало, що й не передати.

— Будеш? — знову намагався схопити малого за руку, коли той укотре пробігав повз нього.

— Буду! — сміявся малий Гриць і скавав далі на своєму конику.

— Ага, є й інший бік цієї медалі! — неначе він тільки-но про те згадав. — Якщо все вивчиш, тоді люди скажуть, що ти наділений чимось надприродним, ба більше: знаєшся з темними силами, — сам дивно хитав вказівним пальцем із довгим нігтем біля свого вуха. — Але звідки їм знати, що ці знання тяжкою працею даються. Та і як про те знатимуть, коли вони втаємничені від простих людей, адже не кожному можна ними користуватися! — і такий був у нього вигляд, неначе поклав на ваги два однакові камені й дивився, який же з них переважить.

— А може, й не вивчиш, бо я й сам не все знаю, — то піднімав свої кістляві плечі, то опускав їх. — Багато чого треба було зректися, а я не зміг, отак по-дурному все й пропало, — дивно моргав очима й тер кулаком під кудлатими бровами. — Тільки не подумай, що я шкодую, ні, — аж приклав до серця зашкарублу руку. — Карпо зміг би, і сили волі мав доста, просто... не судилося. А ти зможеш, я відчуваю, — знову ловив малого бешкетника.

— Зможу! — і на це погоджувалося дитя, підплигуючи ще вище.

— Я знав таких, що їх ні кулі не брали, ні шабля не рубала, з води виходили сухими, а з вогню — мокрими. Але перш за все має бути лицарська совість і добросердя, інакше навіщо вчитися такий мудрості?! — зараз Карпо відчував себе так, неначе сидів на Хортиці серед молодих козаків і повчав їх.

— Буду! Зможу! — неслоя повз нього Гриценка, та так швидко, що дід за його ніжками і слідкувати не встигав.

— То вже, хлопче, як вийде, — крутив головою, поправляючи культю, щоб підвестися. — Забирай малого, — звернувся до Насті, яка з'явилася на порозі. — Набігався досхочу, тож добре спатиме.

— А про що то ви говорили? — спинившись, вона лукаво примружила очі.

— То ми про своє, — дід, може б, і почервонів, але кризь товсту шкіру та глибокі борозни на його обличчя ніяка фарба вже не пробивалася. — Недарма ж кажуть: що старе, що мале, — усміхався у вуса. — Погода міняється, мабуть, холоди находять, — роззирнувся довкола, аби про щось інше говорити. — Чи вийде ще так довго гуляти? А на печі днями він у тебе не висидить. За день хату переверне, — погладив малого по голівці. — Тільки... ось що я хотів додати, — тепер топтався на місці. — Бити його не надумай, нехай і Мусій руку не піднімає. Не можна, щоб у його душі злість народжувалася. Це вкрай небезпечно.

— Е, ні, то вже мені вирішувати, — посварилася на діда пальцем, аби той не командував на її подвір'ї. — Лозина в хаті завжди наготові, інакше всі на голові ходитимуть.

Та дід її вже не слухав, він і так знав, що відтепер на малого вона руку підняти не зможе.

Коли Карпо волочив додому свою дерев'яну ногу, Настя дивилася йому вслід і ніяк не могла зрозуміти, чому це він так узявся опікати її Гриця? Звісно, до кінця не збагнула б, навіть якби й був час на роздуми, тож урешті пішла до хати, де в маленькій колисці спав уже четвертий син.

### 3

— Як швидко минає час, — проказала вона одного ранку. — Ніби недавно в маленькому ліжечку з віконцем лежав,

а вже скоро десять років виповниться. Як швидко... — у самої аж борода затремтіла, бо таких уже в найми відправляли.

Вивела на вулицю сина, повісила на його худеньке плече торбину з окрайцем хліба, а сама на стежку поглядає, якою має бігти ще одне хлоп'я — Андрійко. Тільки-но побачила того товариша, одразу і Мусія стала кликати:

— Кидай свою роботу, я відтак сама господарство допораю, а тобі з хлопцями час у дорогу.

Вона нечасто бувала ніжною, а зараз так і хотілося приголубити свою непосидющу дитину. Узяла б на руки й міцно притиснула, як колись — коли він ще сам не бігав. Але замість того лише погладила по голові, бо він дуже не любив її пестощів. Хотіла й сказати багато чого, та немов колючий дріт обмотав її шию — так боляче було.

— Прощу тебе, будь слухняним, не огризайся на господаря та не зиркай на нього спідлоба, — сама аж руки на грудях схрестила. — Як не важко буде, а ти слухайся, він же за роботу гроші платитиме. Трохи заробиш, тоді з кравцем буде чим за науку розплатитись. У нього теж усе доведеться робити, але він своє діло знає, то й тебе навчить. А вже коли на власний хліб підеш, тоді й тобі, й нам стане легше, — сама таке пекуче ковтнула, що аж рукою за горло схопилася.

— Так-так, — кахикнув дід Карпо, наближаючись, адже таке діло без нього аж ніяк не могло статися. — Там теж не мед буде, — і він почав наставляти, — та все ж будь мужчиною, витерпи.

А скориставшись відсутністю матері, яка побігла за своїм Мусієм, став про інше розпитувати:

— Що то ти замишляв у той день, коли зі школи втік? І чому того вечора назад пробирався? — про те він ще раніше хотів спитати, та чекав, поки все владнається. — Кажи по секрету, тільки швидше, — а сам то на хату-мазанку

поглядає, яку збудував ще старий Савон, то на Гриця, аби ніхто не перешкодив дізнатися про все до кінця.

— Спалити її хотів, — відрубав малий коротко.

— Навіщо? — від подиву дід аж брови потягнув на лоба.

— Отець нам про любов до ближнього, про милосердя та про братство во Христі розказував, а сам робив зовсім не так. Говорив, що все треба терпіти, а сам у лискучих чоботях ходив, коли мій тато в старих і латаних, а я взагалі босяка аж до морозів.

— То й що?

— Несправедливий він, і нас бив незаслужено, — шморгнув носом і витер його рукавом.

— А навіщо на портреті цареві очі виколов? — ще не було такого, щоб дід про щось не довідався, тож і така новина його не оминула.

— Бо на городі в батюшки наймити та прихожани за дарма працювали, а він усе царя хвалив. Виходить, той не бачить, що тут коїться! Тоді навіщо йому очі?

— Оце до чого додумався! — Карпо аж завмер. — Я вважав тебе майже дорослим, а ти, виходить, ще дитина, — аж не дихнути було сивому запорожцю.

За розмовами вони й матір не помітили, яка тихо підійшла до них. А їй нескладно було здогадатися, що між ними — старим і малим — є якісь секрети.

— Про що то ви говорили? — відчувалося, що вона наполягає на відповіді.

— Про те, Насте, що у вашій хаті дорослі вже не звать Миколу II царем-батюшкою, а Миколкою Кривавим, захисником поміщиків-кровопивців, — одразу придумав, що сказати. — Хіба не так, скажеш, останні два роки всі люди царя лають? Та все про революцію... А ми ще не знаємо, чим воно скінчиться. Як би проти нас не обернулося, — він ніколи не захищав царя, але й усе нове його ля-

кало. Знав війну, знав розруху, не оминув його і голод, тільки жодної революції на його шляху не трапилося.

— І це тому він царю очі виколював? — здогадавшись про все, ладна була дати малому потиличника. — За такі витівки довелося батькові купу грошей на вітер викинути — новий портрет царя з Ізюма привезти, ще й гостинця доброго отцю Сергію, аби цьому розумнику дозволив школу закінчити, — тепер її руки вже збиралися нам'яти малому вуха. — Найкращим учнем був, а потім... неначе сказився, — уже й потяглася до вух, але дід її спинив.

— То й докажи, — наполягав, — усе забрав, а батька з двору вигнав, — і про це йому розказали. — Дитина того царя ніколи не бачила, а через такого попа зненавиділа, — йому вкрай треба було все розставити на своїй місці. Сам неначе й спокійний, а культя від хвилювання стукала все сильніше, уже й рукою її хапав, а вона, клята, знову була підмерзлу землю. — Нехай тобі це буде наукою, — дід аж нагнувся до насупленого хлопчини. — Так би на якогось писаря вивчився, а тепер будеш наймитувати, щоденною працею заробляти на кусень хліба в місцевих багатіїв. Гадаєш, там правди більше?

«Не те кажеш, старий невдахо, не те, — уже лаяв себе. — Хлопець гарячкуватий, запальний, гостро відчуває несправедливість, а та відвага, яку ти в ньому виховував, штовхнула його на дії прямі й різкі. Виходить, ти більше винен, ніж він сам».

— Нічого, у них скоро землю заберуть, а ми з батьком купимо, — не розгубився Гриць і так стиснув кулаки, що вони аж посиніли.

— Ти дивись! Він у тебе скоро битиметься, а потім у якусь халепу влізе, — навіть не здогадувався старий, що так воно й буде.

Сам усе щось ковтав, а вона, витираючи сльози, ледве повторила слова отця Сергія: «Закончіт на віселіце».

Ще й додала: «Так кричав по-московськи, що аж слина з рота бризкала». А потім обняла сина і ще голосніше заридала.

На тому й пішли хлопці з дому, узявшись за руки. Вони ще не знали, що таке найми, тож, поспішаючи підтюпцем за батьком, весело розмовляли. Лише Мусій озирався, а потім і він перестав. Настя стояла мов укопана та все шепотіла молитву, а дошепотівши, схрестила руки на грудях і закам'яніла. Задумалася так, що вже бачила, як за два тижні її Гриць прибіг додому. І знову шукають йому роботу, щоб не тинявся без діла, та вже в Цареборисові. Тут і приглянути за ним можна, і нагодувати, бо за два тижні наймів у Слов'янську геть схуд.

— Ти чого? — навіть штовхнув її старий Карпо. — Дивись, не захворій, ще донька зовсім маленька, — нагадав.

Може б, та думка ще довго її колотила, але холодний вітер швидко повернув до тями, і вона знову шукала очима сина. Уже й додому стали повертати, а вона, знай, зиркає — де ж там на дорозі Мусій з двома підлітками? Коли їх зовсім не стало видно, почали удвох із Карпом про щось сперечатися. То показували в один бік, то в інший, то Холодова згадували, то Карсова, дісталось і Бойчевському, і Наріжним — лаяли саме тих панів, чії землі були навколо Цареборисова. Пригадали й листівки, які недавно хтось по селу розклеїв. У них ішлося про те, що дев'ятьом поміщикам належить більше восьми тисяч десятин землі, а шести тисячам селянських дворів — усього дві тисячі сімсот. П'ята ж частина селян узагалі була безземельною.

З того дня всі неначе прокинулись, навіть самі не знали, як раніше могли з тим миритися. Тепер ніби терпіння скінчилося, і почали вони говорити про землю майже щодня. Набрідло людям по наймах тинятися та кожну зароблену копійку на землю відкладати, адже багато років так живуть, а й на клопоть не заробили. Вони й тепер не надіялися, що хтось дасть безкоштовно, чекали, що влада

змусить панів зменшити плату за оренду, тільки давно про те йшлося, а віз і нині там. Частіше схилилися до іншого — влада дотягне до останнього, коли в людей терпець урветься. Тоді бережіться всі — і пани, і влада! Навіть відчували — ось-ось усе розпочнеться. Уже й люди якісь почали з'являтися, які обіцяють забрати в панів і роздати бідним; вони гарно говорять, тільки чомусь дехто називає їх брехунами. Не сумнівалася й Настя, що то неправда, але слухати їх було все одно, що мед пити.

## 4

Тільки нічого не сталося вмиль — минуло п'ять років, а землю вони й досі не отримали, не могли й купити, бо вона ще дорожчою стала. Уже й Гриць її підріс, а все як і було. З того часу, як він поїхав із дому, сидить вона біля вікна і сумує. Усе на дорогу поглядає, яка веде до центру села. Хоч і розуміє, що ніхто його з війни не відпустить, поки вона триває, та очі, знай, шукають на ній невеличкого чоловіка у військовій формі. Віджене від себе погані думки й перехреститься на святій куток, а вони, неначе спасівські мухи, знову обсідають її голову.

Порадував він її останнім часом — прислав фотокартку. Не худий, у солдатській формі, високих начищених чоботях, а очі аж блищать. Вони завжди були блискучими, а тепер від того блиску в неї аж мороз по спині бігав, адже на грудях — два Георгіївські хрести. Пише, що перший отримав за участь у боях під Ковно, а другий — за розвідку в таборі ворога. Прочитавши листа, складе його трикутником та за образи сховає, а за хвилину знову дістає та перечитує, бо й досі повірити в таке не може. «Ой-йой! — хитає головою. — Як я тобі не наказувала, усе ж знала: не зможеш десь усередині ховатися, тобі треба тільки попереду бігти, а коли стріляти, то краще за всіх, не станеш і кулям кланятись».



Сама пригадала, як, проводжаючи, поставила йому обереги від ворогів видимих і невидимих, щоб не брала ні куля, ні шабля. Спало на думку й інше — купають вони з бабусею маленького Грицика в цілющих травах, а старенька все щось шепоче, натирає його тільце якимись мазями з трав та коріння, співає колискову тоненьким голоском, який уже зовсім скидається на дитячий. У той час вона була худенькою і маленькою, але з сильним духом. Говорила, що той її дух до нього перейде, а Настя такого ніколи не матиме. Збиралася ще багато чого розповісти, тільки все відкладала.

«Два хрести — два Георгії, — знову Настя на фотокартку поглядає. — Виходить, щойно на фронт потрапив, і за чотирі місяці вже й нагороду отримав. Ой-йой, синку! Пишатися треба, а мені страшно від того, що багато крові біля тебе. То як же вижити в такому пеклі? А головне: я й досі не знаю, за що ти воюєш, — то губи її ворущаються, то сльози з очей визирають. — Дід Карпо каже, що війна не отечественная, — прошепотівши, неначе комусь на вухо, вона аж руки на грудях склала. — Тоді навіщо ти, сину, людей убиваєш? — сама на ікону Спасителя зиркнула. — І на кому гріха буде більше — на тобі чи на тому, хто тебе туди послав? — а від тих слів, здалося, й у Господа очі наляканими стали.

Сама все малим його пригадує. Ось він попід хатою бігає, то в одне вікно, то в друге заглядає — боїться заходити, гадає, що цього разу мати точно його битиме.

— Ти знову втік від господаря? — обізвалася сердитим голосом. А він, завжди такий бідовий, тепер лише оченятами кліпає.

— Що ж, заходь, — відчинила двері. — Думала, що звик, а ти знову за старе? — а лозина біля порога аж проситься погуляти по спині малого. — Такі, як ти, усі при ділі — одні навчаються, інші працюють, то й тобі тинятися та ледарювати ніхто не дозволить. Гадаєш, легко просити в багатіїв роботу для такого непокірного наймита? — одна рука

знову до тієї лозини тягнеться, а друга тим часом сльози витирає. Думка й зовсім про інше: ховалося, дурненьке, то за копицею сіна, то в дровнику, боялося на очі потрапити. Само замерзло, аж тремтить, — та так їй хочеться синочка пожаліти, що й стримати себе не може. Бач, уже б утік, як колись, а тепер стоїть і не зводить із мене очей — скучив, — нарешті підхопила його під руки й обняла міцно.

— Що ж робитимемо, сину? — вирвалося з відчаю.

— Не журіться, мамо, — ще тремтить його борода, а в погляді зовсім нічого дитячого не лишилося. — Я з татом й у Таврію піду. Він казав, що там і для мене робота знайдеться. Буду овець пасти чи телят, а вам зароблені гроші принесу, — вона вперше бачила його таким дорослим.

— Добре, Грицю. Добре, а поки що на залізницю збігаєш, дядька Данила попросиш, нехай хоч на місяць-другий біля себе пристроїть, а там і весна прийде.

Сама заходилася воду гріти, аби помити своє замурзане дитя, а вже коли поклала його спати, довго сиділа поряд. Від того, що він удома, так було добре на душі, так спокійно, що й не передати. Уже й дорослим його бачила, та чомусь все у військовій формі. «То невже воювати йому доведеться? — аж не повірила, адже навколо все спокійно. — Дурниці, тут хоча б ще трохи підріс та на кравця вивчився. Тоді якось проживе».

Тепер, пригадавши той час, лише зітхнула, бо вже дорослий її Гриць. Хоч і малий та непоказний, зате скрізь перший. І під катком для розкрою тканин з Андрієм спав, і по господарству в того майстра вправлявся, і стусанів отримував, та все-таки непогано шити навчився. Але й те було йому не до душі. Змінився тільки тоді, коли в залізничних майстернях працювати став. Ще б пак — навколо самі дорослі чоловіки. Але й він не з слабких виявився — дивував усіх своєю силою, навіть гадали: звідки вона у нього береться? Не знала вона, радіти з того чи ні, бо тільки не по його —

так і поб'є когось зі старших. І що йому не казала, верховодити він так і не перестав. Тепер надіялась, що на війні розуму набереться. «Храни, Господи, мого розбишаку, мого воїна, мого любого синочка! Бережи й ти, Матінко Божя, мого героя!» — мало не щодня турбувала всіх святих, аби хоч хтось її почув.

Ще одного за своїм вікном побачила. Хто ж такий? Придивляється й до того малого. А він, заглядаючи, усе слину ковтає — голодний. «Та це ж дружок Яків, — нарешті впізнала. — І як не ковтати, коли в цього бідного дитяти завжди очі голодні. Тільки зайде, було, до хати, одразу шукаю йому хоч сухаря, який він може й не жувавши проковтнути, а миску супу чи синьої затірки, то й ще швидше, — пригадувала Грицевого товариша. — Багато таких бідняків, а йому взагалі за двох дісталось — батько помер, а мати наймичка, та ще й вродлива. Ото вже зазнала наруги! — Настя важко зітхала. — І чому в світі така несправедливість? Одні не знають, що їм з'їсти, так усе набридло, а другі голодні. В одних від одежі скрині тріщать, а в других — одні чоботи на всіх дітей. І коли воно краще житиметься? — навіть перехрестилася, бо в святій книзі написано: треба все знести, а вона й зараз із тим незгодна.

— Мамо, — зайшовши до хати, озвався її Тимофій. — А можна сьогодні з вами про своє поговорити? — видно, не вперше питається.

— То ти про військкомат чи про одруження? — повернула до нього свою голову. — Якщо про військкомат, то сиди вдома. Хто ж мені допомагатиме, коли й ти з дому підеш? Сказали тобі, що з одним оком не беруть, то й заспокойся, — пригадала, як і над цим дитям плакала, бо мало не померло. І де та хвороба взялася? Усі перехворіли — і нічого, а ця дитина осліпла на одне око.

— Нічого, я вже звик, приноровився, — пробасив зовсім дорослий Тимофій.

— На Гриця не треба рівнятися, — продовжувала далі. — У нього своя дорога, — вона й так бачила, що у них різна вдача. — А якщо ти знову про одруження, то погуляй трохи. Нікуди твоя Меланя не дінеться, коли ще якийсь рік посидить біля своїх батьків. Зараз брати її нікуди, — обвела поглядом свою малу хату. — Тут і без неї тісно. Оксанка сьогодні на скриню свою постіль перенесла. Твердо, каже, зате сама собі хазяйка, — кивнула в той бік. — А коли всі повстаєте вранці, то й кочергою біля печі не розвернутися, — умовляла, хоча й шкода було, бо й сама ще не забула, як хотілося заміж. — Тільки ти не сердься, якось воно буде, — додала після недовгої мовчанки. — Нехай коли Гришка з війни повернеться, бо і йому ж хочеться на братовому весіллі погуляти, — навіть зраділа, що таке на думку спало. — Оце вже потанцює! — аж у грудях щось плигати почало. — Як піде гопака, то й скаче, і колесом крутиться, а хлопці лише кліпають очима, бо не те що танцювати, дивитися за ним не встигають. І хто його навчив? — А усмішка один за другим роки з неї скидає, та так спішить, так спішить, неначе зовсім молодою зробити задумала. — Бач, казали, що безграмотним залишиться, а він як гарно пише. Бідкалися, що й не читати-ме, а він швидко й правильно. Говорили, що наймитом ціле життя буде, але й у тому помилилися, — від задоволення аж совалась на лаві. — Який не є, а до всього хист має! — ті думки так посолодили її душу, що й від меду солодше не буває.

Тільки по хвилі все те минуло, а в їхній хаті знову запа-ла тиша. Настя, як і раніше, зиркає на дорогу, а Тимофій мовчки топчеться біля порога, хоче про своє договорити, та знову не наважується.

— Чи ти й досі тут? — повернулася вона до нього. — Наноси води, поки не стемніло, потім підемо господарство порати.

— Яке господарство, коли знову до двору підвода під'їхала, — хлопець аж зігнувся, аби побачити через маленьке віконце, бо тільки він у сім'ї ростом у матір вдався. — Чи щось заробите, а часу багато заберуть, — хоч і не подобалось йому те, чим вона займається, але сперечатися з нею не мав права.

— То не твоє діло, — різко обірвала. — Якщо не буду допомагати людям, Бог мене покарає, — відказала коротко.

Може, й не хотіла, але мусила прийняти ті знання, бо старенька мати дуже просила. «Нехай іншим разом, — тепер сама відклала. — Нехай завтра, ви ж іще на ногах», — та так і дотягла, коли та вже ледве говорила.

Зараз про інше думала: «І чого він мені дорікає? Напевно, Меланині батьки щось говорять чи їхні родичі, — намагалася вгадати. — А що людям? Сьогодні вони до тебе дитину перелякану несуть та слізно просять, а завтра обсудять. Тільки мати радила на те не зважати, — пригадувала її настанови. — І грошей ніколи не вимагати — хто що дасть. А я й за хлібину чи десяток яєць дякую. Якщо в людини нема нічого, то й таку не вижену, коли в неї скрута велика, ще й своїм поділюся. Виходить, що це не заробітки, а мій обов'язок, — розмірковувала, шукаючи, чим себе заспокоїти. — Коли це не Боже діло, нехай Він позбавить мене тих знань, зробить так, щоб я все забула».

Пригадалось, як на сповіді отець Сергій наполягав покаятися, а вона так і не зрозуміла, за що. Сердилася й на свої думки, які час від часу намагалися душу гризти. Та коли хтось стукав у двері чи просто просився в хату зі своєю бідою, ураз про все забувала.

## 5

Дід Карпо давно виглядав свого товариша Андрона. Інколи навіть на вокзалі його шукав, перепитував у старих бан-

дуристів, яких ще багато ходило по білому світові: раптом хтось та й зустрів. А вечорами сумував, пригадуючи, як той завжди приносив йому найцікавіші новини, ба навіть знав, хто над ким панувати тільки-но збирається. «Мабуть, царська розвідка володіє меншою інформацією, ніж старий козак Андрон», — часто так про нього думав. Узимку ще частіше його згадував, особливо коли після обіду вже й сутінки починали насуватися. Здавалося, посиділи б із Андроном біля теплої лежанки, погомоніли, куди б і сум дівся.

У молоді роки все йому так було довкола, а зараз і похмурого неба не любив, яке могло так набундючитися, неначе на всіх сердиться; драгував і біло-сірий ковпак, який днями міг висіти просто над його хатою, а коли сніг несло стіною, одразу квапився розпалити грубку. І тільки тоді, коли в ній починали потріскувати дрова, йому ставало легше. А вже як усядеться на теплій лежанці, то й зовсім як у Бога за пазухою. У теплі навіть думки починали літати, а розгулявшись, стільки всього могли повернути з минулого, що й не передивитися. Серед того навіть Самарський православний монастир міг вигулькнути. Тоді й пригадував старий Карпо, як хворих і старих козаків водив у шпиталь, що при тій святій пущині, яких приймали там ще з тих часів, коли слава про Запорозьку Січ тільки-но почала розходитися.

А такі малі сироти, як він та Андрон, доглядали старих запорожців, разом із тим набиралися знань, яких вистачило на все життя. Та такого наслухалися про козацький край, про рідну Ойчизну, що не боялися навіть померти за неї. Тож коли підросли, хотіли тільки козакувати, хоча це вже було зовсім не те — служили Російській імперії, завойовували для неї землі та клали за царя своє здоров'я. Але й тому прийшов край — після серйозного поранення першим з тієї обойми вибув він, а невдовзі й Андрон, а відтак вони знову зустрілися в тому-таки монастирі на Божій службі. Отримавши благословення, Андрон пішов

звідти з кобзою збирати та розносити правдоньку, а він поїхав погостити до рідної сестри, та тут і залишився, бо клята культя прив'язала його до цієї напівтемної мазанки.

З того часу Карпо чекав на свого товариша мало не щодня, адже той не напише і не передасть. Тільки не було такого, щоб прийшов Андрон, а Карпа вдома не застав. Частіше навпаки: стіл застелений чистою скатертиною, на плиті стоїть ще тепла зварена картопля, під лавкою пляшка сусідчиного самогону, а з-під покуття пахне любистком, аби перебивав у хаті цвіль та сирість. Відчуття зустрічі й сьогодні не покидає Карпа — що не робить, а все прислухається, чи не Андрон шарудить у його сінях.

Поки його немає, згадав іншого старого кобзаря та його пісню про бідну вдову, яка помирає від тяжкої праці, про її діточок, які ще не знають, що таке сирітська доля. Хтось кидає до його капелюха мідяки, хтось уважно слухає, а малий Карпо попереду всіх стоїть та так плаче, аж на крик зривається. Не витримав того старий козак, схопив хлопчину за руку та й посадив поряд. Так і пішли вдвох від села до села, а добравшись до Самари, завернули до монастиря помолитися. Про що просив старий кобзар, він не знав, бо самому хотілося тільки одного — гарячого борщу та пирога зі сливами, чим обіцяли нагодувати їх після служби.

За таку їжу він згоден був залишитися, але вранці його дід уже лежав, склавши руки поверх чистої сорочки. Тож пообідавши, йому довелося знову рушати в дорогу — водити різними дорогами ще одного старого козака. Бачить і тепер того обірваного поводиря, який не тільки про шматок хліба думає — так збирається заспівати на ярмарку в наступному місті, щоб хоч хтось дав декілька срібників, за які він купить собі черевики. А коли спати ляже в чистому полі, завжди на небі рідну матінку шукає, і все жде — ось-ось вона зійде звідти, погладить його по голівці й укриє ковдрою. Та так стане йому тепло, неначе не на сирій соло-

мі вмоствився, а на теплих подушках. Злу мачуху й пригадувати не хоче, яка вигнала його на мороз, коли батько ще із заробіток не повернувся. Сказала, що він зайвий рот у їхній хаті.

Та що б не пригадував Карпо, а думки знову кидалися на темну дорогу — шукати на ній Андрона. І як він не лаяв їх, усе-таки довелося слідом іти, бо вже два роки, як товариша не бачив. А розгледівши у вечірніх сутінках, зрадив, неначе рідному батькові, який так і загинув на шахті Донбасу. Того вечора вони засиділися за розмовами до опівночі, та так було їм добре, неначе були панамі і сиділи у просторому маєтку.

— І з чого ж усе-таки Велика війна почалася? — не терпілося Карпові дізнатися про те, що не пишуть у газетах. Спитав та аж завмер, чекаючи, поки голодний Андрон переплямає.

— Якийсь молодий серб убив спадкоємця престолу Австро-Угорщини, — почав його дорогий гість, пригладжуючи свого сивого розкуйовдженого оселедця. — Але це привід, друже, а не причина, — жував далі. — Причина в іншому: тісно стало Германії в своїх кордонах. Після Прусської війни вона довго сиділа тихо, не встигнувши за іншими нахапати собі колоній. За той час багато люду там розплодилося, уже всім і харчів не вистачало, тож треба їй щось робити. Ото й почала флот будувати, нову зброю виробляти, аби головну суперницю — Англію обійти. А тут Росія стала так багато зерна продавати, що всіх налякала, навіть тих, хто з нею військовий «сердечний союз» підписав.

— То на Росію австрійці з німцями напали чи вона на них? Бо ми й про це точно не знаємо.

— Кажуть, пішла Сербії допомагати, щойно Австро-Угорщина їй війну оголосила, — нервуючи, Андрон усе смикав свої довгі вуса. — І як подуріли: одна другій всі



держави почали війну оголошувати, неначе тільки того й чекали. Про що думав наш цар-батюшка, ніхто не знає, але стало відомо, що зі слов'янських народів збирався створити на Балканах окрему державу з центром у Сербії. Може, й правда, тільки не так сталося, як гадалося — сам до пастки потрапив. Сильна німецька армія вже давно відкинула його військо назад, — після цього Андрон довго кивав, неначе перекидав у голові ще багато чого.

Зовсім не виправдовував поважних мужів, які не знайшли іншого виходу, як розв'язати війну. Чи, може, й не шукали, адже нове століття — нові правила життя.

— Шкода буде Гриця, коли голову там покладе, — хитав Карпо і своєю сивою. — Вже як ми не можемо розібратися, то хлопець зовсім не знає, за що воює, — і таке зірвалося з його вуст. — А чи скоро вона закінчиться? — аж придивлявся до Андронових потрісканих губ, аби злетіло звідти щось позитивне.

— Хтозна. Думали трохи повоювати, показати, хто й на що здатний, хто тепер командуватиме в Європі і в світі, а воно затяглося, — так нічим і не заспокоїв. — Чув і про те, що Османська імперія невдовзі розвалиться. Може, й не зараз, тільки всі чекають, щоб і собі відхвтити ласий шматок. А що, наробили зброї, то не ржавіти ж їй, — почув і таке від товариша.

З останніми словами Карпо зовсім не збирався погоджуватись, та все-таки стримував себе, аби нічим не зіпсувати такий святий для нього вечір.

— То як же їх звати — того, хто стріляв, і того спадкоємця престолу?

Хоча й зрозумів, що вбивство тут ні до чого, а хотілося почути ті імена і запам'ятати.

— Серб Гаврило й австрієць Франц Фердинанд, — Андрон навіть повторив декілька разів.

# Зміст

|                       |     |
|-----------------------|-----|
| <b>Розділ 1</b> ..... | 7   |
| <b>Розділ 2</b> ..... | 80  |
| <b>Розділ 3</b> ..... | 171 |
| <b>Розділ 4</b> ..... | 220 |
| <b>Розділ 5</b> ..... | 280 |

Літературно-художнє видання

ТКАЧЕНКО Ганна  
**Політ ворона. Доля отамана**

Роман

Керівник проекту *В. А. Тютюнник*  
Відповідальний за випуск *К. В. Озерова*  
Редактор *І. М. Андрусяк*  
Художній редактор *А. В. Белякова*  
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*  
Коректор *А. М. Фурман*

Підписано до друку 13.11.2018. Формат 84x108/32.  
Друк офсетний. Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.  
Наклад 5000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»  
Св. № ДК65 від 26.05.2000  
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а  
E-mail: [cop@bookclub.ua](mailto:cop@bookclub.ua)

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»  
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. [www.unisoft.ua](http://www.unisoft.ua)  
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

**UNISOFT**



• за телефонами довідкової служби  
(050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life);  
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

• на сайті Клубу: [www.bookclub.ua](http://www.bookclub.ua)  
• у мережі фірмових магазинів  
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

**Надсилається безоплатний каталог**

**Запрошуємо до співпраці авторів**  
e-mail: [publish@ksd.ua](mailto:publish@ksd.ua)

**Запрошуємо до співпраці художників,  
перекладачів, редакторів**  
e-mail: [editor@ksd.ua](mailto:editor@ksd.ua)

**Для гуртових  
клієнтів**

**Харків**  
тел./факс +38(057)703-44-57  
e-mail: [trade@ksd.ua](mailto:trade@ksd.ua)

**Київ**  
тел./факс +38(067)575-27-55  
e-mail: [kyiv@ksd.ua](mailto:kyiv@ksd.ua)

### Ткаченко Г.

Т48 Політ ворона. Доля отамана : роман / Ганна Ткаченко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілья», 2019. — 352 с.  
ISBN 978-617-12-5401-5

Змалку Грицько вирізнявся серед однолітків своєю силою та нестримним бажанням верховодити. Увесь Цареборисів дивувався, що то за чоловік росте. Мав сталеву волю, гострий розум та непримиримість до несправедливості. Старі діди, бачачи щоденні Грицькові витівки, інколи казали: «Росте майбутній отаман. Справжній характерник». А коли настав час боронити рідні терени від червоних, Грицько із шаблею пішов на ворога. Він, «Чорний ворон» Теплинського лісу, той, кого не брали кулі, став страшним сном для ворогів. Невловимий, безсмертний — казали, мати заговорила його від смерті. Але погибель не завжди приходить від кулі...

УДК 821.161.2